

LUTHER MÁRTON A TÖRÖKÖKRŐL A KERESZTÉNYEKHEZ

ORSÓS JULIANNA

A most közölt forrás a jövőre megjelenő LVM 4. kötetében¹ szereplő szövegek egyike, a Georgius de Hungaria barát emlékiratainak német nyelvű kiadásához készült előszó fordítása.²

1438 második felében a törökök több ízben betörték Erdélybe. A Szászsebesen tanuló Georgiust a város elfoglalása után foglyul ejtették és Drinápolyba vitték. Huszonnégy évi rabságból szabadulva Rómába került, ahol a domonkos rend tagjaként élt és halt meg 80 éves korában. Munkájában jelentős részt szentelt a törökök vallásának, származásának, szokásainak, valamint hadseregük leírásának. Szándéka volt, hogy a török fogságba került keresztényeknek támogatást és útmutatást adjon hitük megőrzéséhez.³

Amellett, hogy a művet a szegényes keresztény iszlám-ismeretek fontos ki egészítésének tartotta, Luther célja összhangban volt Georgius de Hungaria-éval, hiszen a mű kiadását első sorban a hit megőrzését segítő útmutatás miatt támogatta. Különösen fontosnak tartotta, hogy meghódított, vagy veszélyben lévő területeken élő keresztény olvasókhoz eljusson. Ebből következik, hogy a Sebastian Franck készítette német fordítás előszavában hangsúlyos szerepet kap Luther aggodalma, miszerint a török térhódítással félt, hogy egyre többen és egyre könnyebben térnek majd át az iszlám hitre. Meglátása szerint ennek fő veszélyforrása, hogy sokakat elkápráztat majd a török pompa, a külsőségek, a pazar szertartások, valamint a muszlim szerzetesek végletes önsanyargatása és révületbe esése.

¹ A készülő forráskötetről bővebben: Csepregi Z.: Luther és a török. *Lelkipásztor* 92 (2017:8–9) 326–327.

² A levél a *Magyarországi György barát értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonosz-ságáról* [Georgius de Hungaria: *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*] című emlékirat német fordításának előszava. Az emlékirat magyarul: Fügedi E. (szerk.): *Kimondhatatlan nyomorúság*. Európa, Budapest, 1976, 7–148. Jelen fordítás az előszó alábbi kiadása alapján készült: *Epistel von der Türcken Religion. Martin Luther dem christlichen Leser*. In: *Müz Ergänzungsreihe* 3. Band: *Schriften wider Juden und Türken* 1936, 487–493. A weimari kiadásban: *Vorwort zu dem Libellus de ritu et moribus Turcorum*, WA 30/2: 205–208.

³ E. Kovács P.: Magyarország törökképe a XV. század elején. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. évfolyam 1–3. sz., Hadtörténelmi Intézet, Budapest, 2009, 1. szám 111–126. 122.

Már-már triviális, hogy Luther felfogásában a törökök Isten büntetésének eszközei, és szerinte az Oszmán hódítók sikereinek, illetve a kereszténység sikerelenségének elsődleges oka a pápaság.⁴ Az előszóból ezzel összefüggésben az a jól ismert gondolat is kiviláglik, hogy Luther milyen hasonlóságot lát a törökök erkölcsi és a pápaság hanyatlásának okai közt.⁵

A lutheri értelemben vett igaz keresztények a folyamatos ellentmondások és félelmek (*Anfechtungen und Ängste*) ellen küzdenek, és azokra válaszokatelve, azokat leküzdve szilárdul meg újra és újra a hitük.⁶

Luther reméli, hogy több, mint húsz évig fogságban sínylődő Georgius de Hungaria-hoz hasonlóan az ő művét olvasók is erőt nyernek, hogy leküzdjék az iszlám pompája által jelentett kísértést, mígnem Isten igazságot tesz, és a keresztény hit ellenségeit, köztük a törököt és a hanyatló egyházat el nem ítéli.

LEVÉL A TÖRÖK VALLÁSRÓL

Luther Márton a keresztény olvasóhoz.

Isten áldása és békesség Krisztusban! Ezt a könyvet⁷ a török vallásról, annak változásáról és jellegéről szívesen láttam, és megfontoltan jelentettem meg újra. Mert bár eddig vágytam rá, hogy valami alapos ismertetést kaphassak a török vallásról és a mohamedánok mindennemű természetéről, mégsem láttam semmi mást *A Korán cáfolatán*⁸ és – ahogyan Nicolaus Cusanus nevezi – *A Korán megrostálásán*⁹ kívül. A teljes Koránt ez ideig jómagam még nem láttam. Az említett *A Korán cáfolata* című könyvből azonban jól látható, hogy írója teljesen jóhiszeműen el akarja rettenteni a keresztényeket Mohamedtől, és Krisztus igaz vallásánál akarja

⁴ Martin Luther: Grund und ursach aller Artickel D. Mart. Luthers, so durch Römische Bulle unrechtlich verdamt seinde. WA 7: 443.19–33.

⁵ M. S. Francisco: Martin Luther and Islam. A study in sixteenth-century polemics and apologetics. History of christian–muslim relations. Volume 8. Brill. Leiden–Boston. 2007, 70–75.

⁶ A. E. McGarth: Luther's theology of the cross: Martin Luther's theological breakthrough. Wiley, 1990, 170–174.

⁷ Vö. 2. lábjegyzet.

⁸ Ricoldus de Monte Crucis: *Libellus contra legem Saracenorum*. Német fordítása: Martin Luther: Verlegung des Alkoran. Augsburg. 1542. Magyarul megjelent a mű XIII–XVII. caputjainak fordítása. In: Balázs J. – Szuromi K.: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Intézet. 2016, 31–51.

⁹ Nicolaus Cusanus *Cribatio Alcorani* című műve. Magyarul: *A Korán megrostálása*. In: Balázs J. – Szuromi K. i.m. 53–131.

őket megtartani. Ám hogy csupán azt olvasta össze a Koránból, ami a leggyalázatosabb és legirtózatosabb, hogy ezáltal a törököket gyűlöltté és ellenségessé tegye, valamint ahogy néhány erényükről hallgat (minthogy azok külsődleges formát öltenek) gyanút kelt, és ezeknek az írásoknak kevés hitelt ad, ha írójuk a jót és a rosszat önkényesen mutatja.

Ez az ember¹⁰ azonban, bárki is legyen, őszintén jár el a dologban, ezért tartom valamire a beszámolóit, és adok hitelt neki, egyáltalán nem kételkedem benne, hogy az igazat írja. És jóllehet, mindaz, amit elmond, elég kevés, és igazán többet akartam volna megtudni, mégis szorgosan és megbízhatóan adja közre elbeszélését. Tudniillik elmeséli a törökök történelmét, amelyből azonban nem csupán a vallásukban legszörnyűbb dolgokat szemezgeti ki, hanem szól erényeikről, ragyogó szentségükről is, és dicséri is azokat, miközben a miénk (külsőségeket érintő) bárdolatlan, vad jellegét bünteti és feddi. Mégsem dicséri a török jellemet tisztos isteni magatartásként vagy életként, hanem pogány erényként, és ahogy az idő engedte, bátran és erős megalapozottsággal mond neki ellent.

Ez annak jele, hogy nem gyűlöletből, vagy irigységből, hanem egy közérthető ismertetés kedvéért az őszinte igazságot írja. Mert aki az ellenségét csupán megfeddi, és csak a nyilvánvaló bűnöket kezdi ki, a többit pedig elhallgatja, az gyanússá teszi önmagát és gyakran a maga ügyének árt. Mert mindaz, ami nyilvánvalóan a becsület, az erény és a természet ellen való, és nyíltan gyalázatos, az könnyen tagadható, önmagát buktatja meg. Azonban azt elbuktatni és megcáfolni, ami külsődleges formát ölt, legyen az szentség és erény; vagyis a Sátánról levenni a szent ferences kalapot¹¹, és felfedni kilétét, ily módon valóban rámutatni mindarra, ami méreg, rossz, ördögi, Istennel szembeni tévedés és az Igazság; mindezért megéri harcolni és hasznos az ügy számára.

Ebben a könyvecskében tehát látni fogjuk, hogy a törökök és Mohamed vallása, szertartásai, valamint színlelt istentiszteletei sokkal nagyobbak, pompásabbaknak tűnnek és dicsőbben kápráztatnak, mint a ferencesek vagy minden más szerzetes-

¹⁰ Utalás Szászsebesi Névtelen, *Captivus Septemcastrensis*, (1422 k.–1502) erdélyi szász történetíróra, aki 1438-ban török fogságba esett, majd 20 évet töltött rabságban. Szabadulása után Rómába került és domonkos szerzetes lett. Személyét a kutatás Georgius de Hungaria (Magyarországi György) barátal azonosította. Fogságában készített följegyzései alapján írta meg a törökök erkölcsseiről, életéről és haszontalanságáról szóló, 23 fejezetből és 3 függelékből álló *Magyarországi György barát értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról [Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum]* című emlékiratát, amelynek Sebastian Franck által készített német fordításához írta Luther ezt az előszót.

¹¹ Utalás a XVI. századi Faust-népkönyvben (*Historia von D. Johann Fausten*), majd annak feldolgozásaiban sűrű szerzetes alakjában megjelent Mephistóra. A Luther műveiben megjelenő Faust-movítumokról lásd bővebben: Eugen Wolff: *Faust und Luther, ein Beitrag zur Entstehung der Faust-Dichtung*, Niemeyer. Halle, 1912.

rendünk összes csomózott kötele,¹² lesütött szempárja, szürke kalapja, facipője.¹³ Mert ezt a mértékletességet az evésben és ivásban, szentséget az önkínzásban, a ruházkodásban, az elkülönített házakban és minden dologban, ahogyan a könyv bemutatja, valamint ennyi bűntöt és imádságot, ilyen álszent áhítatosságot és a nép ilyen összejövetelét nálunk nem találni, ez bizonyosan nem lenne jelen a mi egyszerű népünk körében sem. Nincs szentebb, kérlelhetetlenebb szerzetesrend, legyenek akár karthauziak, ferencesek¹⁴ vagy bencések, szégyelleniük kell magukat a török szerzetesekkel, azok csodáival szemben, ahogyan saját testükön sebet ejtenek, ahogy révületbe esnek, stb., ahogyan sok egymást követő napon bűntölnek. A mi szerzeteseink, még a legszentségesebb színlelők is semmik az övéikhez képest. Még a zarándoklatokkal, rózsafüzerekkel és egyebekkel szemben is százféle babonával rendelkezik a török csöcselék.

Az összes valaha itt a Földön élt igaz szentet és keresztényt, pátriárkát, prófétát és apostolt nem övezte annyi dicsfény, mint amilyen színpompával az ördög a török szenteket felruházza. És ez oka, hogy szegény, dőre, oktalan emberek bizonyos országokban, ahol Isten (az Evangélium semmibe vételét büntetve) szabadjára engedi haragját, olyan könnyedén térnek Krisztus vallásából Mohamed mellé. És én biztosra veszem, hogy a pápisták közül sem szerzetesek, sem papok, sem kanonokok vagy más ilyenféle kurtizánok nem maradnának a hitben, ha akár csak három napot a törökök közt kellene lenniük, mert jobbnak és többnek látnák az ő vallásukat. Itt azokról szólok, akik komolyan csimpaszkodnak a pápába és a római egyházba, és akik közt a legjobbak vannak.

A következő népes csoportot (ami nagyon szörnyű), a zarándokok közt található teljességgel epikureusok¹⁵ alkotják, akik nem baktatnak, hanem rohannak a Pokol felé, mindenbe beletörődtek, sem Krisztusban, sem Mohamedben nem hisznek, magát a pápát sem tartják semmire, jóllehet szavaikkal szentek. És ebből a megfontolásból adtam közre ezt a könyvet, és a kereszténység ellenségeinek

¹² Minden bizonnyal a szerzetesek habitusát deréknál átfogó kötélén (kordán) lévő csomókat említi Luther, mely csomók a szerzetesek hármasságát (szegénység, tisztaság, engedelmeség) jelképezik.

¹³ Valószínűleg a mezőgazdasági munkákhoz facipőt viselő szerzetesekre, első sorban minden bizonnyal az obszerváns ferencesekre utal Luther.

¹⁴ A szövegben Barfüßer (mezítlábasok) és Holzschuhe (facipősök) is szerepel. A németországi obszerváns ferenceseket a népnyelv a 16. században „mezítlábasoknak” (*Barfüßer*) hívta. Sok evangélikus istentiszteleti helyé alakított vagy szekularizált templomuk máig ezt a nevet viseli. Az ő megnevezésük volt a „facipősök” is. LVM 2: 108, 241.

¹⁵ A reformáció korában az élet élvezeteit keresőket értették alattuk, akik szerint az ember legfőbb életcélja, hogy minél boldogabb legyen. Az epikureusok Epikuros görög (materialista, hedonista) filozófus tanítványai, Luther azonban a fogalmat következetesen a vele ellenséges humanistákra, szkeptikus gondolkodókra és a reneszánsz pápák udvaroncaira használja. Vö. LVM 8: 121. 106-os lábjegyzet.

orra alá akarom dörgölni, hogy szívükben vagy az egész világon elszégyelljék magukat, hogy világosan megtapasztalják, sőt kezükbe foghassák mindazt, amit mi a Szentírásból és az Evangéliumból tanulunk. Tehát hogy a keresztény vallás és az igaz, kellő istentisztelet sokkal magasztosabb dolgok a külsőségeknél: a szerzetességnél a keserves tekintetnél, a kalapoknál, a tonzúránál, a böjtnél, az imádságnál, a csengetésnél, az éneknél, vagy mindannál, amit a római egyház szentségként dicsőít. Mert a képmutatásban és a szentségben a török messze a mieink előtt jár, így Krisztus halálos ellensége és az Evangéliumot nem kevésbé üldözi, mint amennyire a pápisták gyűlölik és hajszoják Krisztust. Nem különben kézzelfogható, hogy a keresztény vallás és az igaz keresztény istentisztelet sokkal magasztosabb dolog, mint az emberi jó cselekedetek, vagy a kívülről ragyogó erény. Mert íme, azt is hirdeti ez a kis könyv, hogy a törökök az álságos étellel haladták meg messze a keresztényeket.

Rajta hát, kedves zsarnokok, pápisták, püspökök és más hasonlók, menjetez csak, fojtsatok, égessetek, fullasszatok, üzzetek, dühöngjetez és tomboljatek minden létező izzó haraggal jámbor, büntelen emberek és a keresztény hit felett! Lám, ezek a ti mértéktelenségeitez és szertartásaitok, íme, itt láthatjátok, hogy rítusaitok olyanok, mint egy sötét lámpás pislákoló kanóca a Naphoz képezt, ha a török szerzetességeihez hasonlítjuk őket, és hogy jó cselekedeteitez hivalkodók, ocsmányak, ha azokat a törökök szépz, ragyogó tetteihez mérjük. És csak most jegyezem meg, miért írtak ilyen keveset és tartottak mindent ilyen szorgosan titokban a törökök vallásáról és szertartásairól a pápisták és római kurtizánok; miért csak azt hozták nyilvánosságra, ami a török lényében a leggyalázatosabb. Bizonyára, mert érezték, hogy ha a törökkel vagy bárki mással a vallásról beszélnének, az egész pápaságnak el kellene buknie és a pápisták nem volnának képesek sem vallásukat megvédeni, sem a mohamedánt kárhoztatni. Mert vagy azt kellene elátkozniuk, amit ők maguk tesznek, vagyis a képmutatást, amin a pápaság alapszik, vagy óvniuk és védeniük kellene a török vallást, hiszen legalább olyan a szerzetessége és olyan álszent, mint a pápaság stb.

Igaz, hogy a törököknél sokkal több a szörnyű, gyalázkodó borzalom, ami Isten, a becsület, az értelem és a természet ellen való, és ezeknek nincs semmi fénye, sugara. Kétségkívül még több lett ezekből amióta ez a könyv íródott (70 évvel ezelőtt, Konstantinápoly bevétele előtt jelent meg)¹⁶ és a törökök most még dühödtebbek, mint amilyenek netalán voltak: de a rémségeiket mind finom színekkel fedik el, a fentebb említett koholt tettek és cselekedetek képmutatásával, sok hamis csodával, ördögi szentséggel és mindenféle képmutatással. Mert hát a mi pápistáinknál, kü-

¹⁶ Luther valószínűleg téves időpontot ad meg. A Tractatus 1481-ben jelent meg Urachban, Conrad Fyner nyomdájában. Konstantinápoly elfoglalása 1453-ban volt, az előszó pedig 1530-ban íródott.

lönösen Rómában szintén elég bűn és borzalom volt, olyan sok feslettség, valamint fősvénység, zsarnoki pompa, kevélység, gyűlölet, irigység, rothadás, ellentét, istenkáromlás, hazugság, ördögi, istentelen állapot, mint Szodomában és Gomorában. Mindez azonban le van öntve a szerzetességgel, mindenféle pápai alakoskodással, amelyek mégsem olyan látványosak, mint a törökökéi, vagyis hogy a szerzetesekre és papokra szentekként tekintsenek: mennyivel többé lesznek a törökök ezzel a sokkal nagyobb tettetéssel, amelyre az övéik nagyságként és szentként tekintenek.

Ezért aztán még egy megfontolásból adtuk ki ezt a kis könyvet, azért, hogy az embereket arra az ördögi bajra figyelmeztessük, amely Mohamed tanításából eredhet. Mert a török a vallásával és lényével sok keresztény országhoz közel került, kötelesek vagyunk a mieinket figyelmeztetni, hogy ne hagyják, hogy hasson rájuk a nagy külsín, sem a hergelés, miszerint a mi keresztény hitünk kevésbé ragyogó, mint a törökök hamis, pompás képmutatása. Így nem tagadják meg Krisztust, és nem hátrálnak meg az igazság elől, mint az átkozott mamelukok.¹⁷ És minden istenfélő, jámbor szívnek meg kell itt tudnia, hogy az igaz keresztény vallás és a helyes, valódi istentisztelet (amely a Szentírás oly erős alapja) egy sokkal magasabb dolog, mint a külsőséges emberi cselekedetek, vagy a testgyakorlat. És ami a legmagasabb istentiszteletet illeti, a hit tanítását, ami által Isten valódi megismeréséig és a bűnök bocsánatáig jutunk, az a keresztények számára nem azon múlik, hogy mely látványos szertartások a gyönyörűbbek, pompásabbak vagy jobbak, melyek szentségesebbek és ragyogóbbak. Mi minden külsőséges szertartást egybe vetve azt mondjuk, hogy azok szolgálják ugyan a külső rendet és fegyelmet, de az igazságosság és az Isten előtti bűnbocsánat elnyerésében nem segítenek. Azok, akik az igaz keresztény tanítást (ahogyan Pál és minden szent apostol prédikál) nem sajátítják el, könnyen törökké válnak, mert az emberi értelem e nélkül hajlik a ragyogó szentség felé. Jóllehet a kis könyv írója a török iszonyatot, és képmutatást is (amely bevallása szerint őt is a hanyatlás és a tévedés felé sodorta) teljes keresztény komolysággal elégségesen és keresztény módon cáfolta, mégis látjuk, hogy az idő tájt az Evangélium tanítása nem jelent meg olyan világosan. A legerősebb fegyverzet, ami az ördög, a törökök, és minden pogány összes hazugságával, álszentségével, tévedésével szemben számunkra létezik, nem állt olyan bőségesen rendelkezésre. De most, hála Istennek, a szent Evangélium és az apostoli tanítás tisztán és hangosabban jelen van, ugyanis a mi urunk Jézus Krisztus, ténylegesen Isten fia, meghalt a mi bűneinkért, feltámadt a halálból a mi boldogságunkért. Éppen így a Szentírás világosan megalapozott hittételei az erős villámcsapások, amelyek nemcsak Mohamedet, hanem a Sátánt és a Pokol kapuit is megsemmisítik. Mert az istenkáromló Mohamed tagadja, hogy Krisztus

¹⁷ Utalás a muszlim uralkodók rabszolgatestőreire az arab *mamluk*, 'fehér rabszolga' szóból. Luther a kifejezést tágabb értelemben, az iszlámnak behódolt keresztényekre használja.

Isten fia. Nem különben tagadja, hogy Krisztus meghalt értünk. Ugyanígy tagadja, hogy Krisztus feltámadt. Ugyanígy azt is tagadja, hogy a bűneink általa megbocsáttatnak. Azt is tagadja, hogy az eljövendőben ítélkezni fog az élők és a holtak felett. Ugyanígy tagadja a Szentlélek létezését és annak adományait. Szent hitünk e tételeivel kell bármely jámbor kereszténynek a Sátánnal szemben felfegyverkeznie; ezekkel a kartányokkal¹⁸ kell a Koránt megtámadniuk.

Mert aki az ördögtől megátalkodottan és elvakultan ezeket a tételeket nem ismeri el, mi segít azon, még ha a Szentség angyala¹⁹, egy karthauzi vagy a legszentebb török szerzetes lenne is? Másfelől aki a Krisztusban való hit tanítását elismeri, és ahhoz szilárdan tartja magát, mi árthat annak, még ha annyit nem is böjtöl, imádkozik, virraszt, ruhákkal és más külsőséggel sem viselkedik szerzetesiesen? A törökök és a pápisták mindezek által szeretnének szentekké válni, tehát nem valós hittel Istenben. Isten valós felismerése nincs meg bennük, csak iszonyat és gyalázkodás Isten és a többi ember előtt. De azzal szemben, aki ezt a kis könyvet írta, méltányosan türelmet kell gyakorolnunk amiért – ahogy ez az ilyen írásoknál történni szokott – a Legnagyobbat nem bolygatja, és mert együgyű, durva stílusban ír, hiszen mégis dicséretes munkája és szorgalmas akarata, amivel eddig megtett annyit, amennyit megtenni lehetséges volt.

Ha egyszor kezembe kerülnek az istenkáromló Mohamed tanításai vagy maga a Korán, többet akarok majd róluk írni, mert végképp remélem, hogy a mi Evangéliumunknak, amely most olyan világos fényt vet a világba, az Utolsó Ítélet eljövetele előtt erős kegyelemdőfést kell adnia Mohamednek, minden ördögi rémségének és a török teljes lényegének. Adja meg ezt a mi szeretett Urunk Jézus Krisztus hamarosán. Dicséret és hódolat²⁰ neki mindörökké.

Ámen.

Rövidítések

LVM = *Luther válogatott művei*. 2–8. köt. Szerk. Csepregi Zoltán et al. Luther, Budapest, 2011–2017.

Mü3 = LUTHER, Martin: *Ausgewählte Werke*. Hg. Borchardt, Hans Heinrich – Merz, Georg. 1–6.

Ergänzungsbände. 1–7. Kaiser, München, 31948–1965.

WA = LUTHER, Martin: *Werke. Kritische Gesamtausgabe* („Weimarer Ausgabe“). 1–73. Böhlau, Weimar, 1883–2009.

¹⁸ Az eredeti szövegben Kartaunen szerepel. Kartányoknak nevezték a XVI. sz. elejétől kezdve a középhosszúságú csövű ágyúkat.

¹⁹ Gadiel, a szentség és a szeretet angyala.

²⁰ Zsolt 65,2.

Felhasznált irodalom és források

- Balázs József – Szuromi Kristóf: Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Intézet. 2016.
- Csepregi Zoltán: Luther és a török. *Lelkipásztor* 92 (2017:8-9) 326-327.
- E. Kovács Péter: Magyarország törökképe a XV. század elején. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. évfolyam 1-3. sz., Hadtörténelmi Intézet. Budapest, 2009. 1. szám 111-126.
- Francisco, Martin S.: Martin Luther and Islam. A study in sixteenth-century polemics and apologetics. *History of christian – muslim relations. Volume 8.* Brill. Leiden–Boston. 2007.
- Magyarországi György barát értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról [Georgius de Hungaria: *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*] in: Fügedi Erik (szerk.): *Kimondhatatlan nyomorúság.* Budapest, 1976.7 –148.
- Luther, Martin: *Epistel von der Türcken Religion. Martin Luther dem christlichen Leser.* In: *Mü³ Ergänzungsreihe* 3. Band: *Schriften wider Juden und Türken.* München, 1936. 487-493.
- McGarth, Alister E.: *Luther's theology of the cross: Martin Luther's theological breakthrough.* Wiley, 1990.
- Wolff, Eugen: *Faust und Luther, ein Beitrag zur Entstehung der Faust-Dichtung,* Niemeyer. Halle, 1912.

DISPUTA
